

**HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ EĞİTİM VE ÖĞRETİM
FAALİYETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ (II)
(EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI VE METODLARI)**

Dr. M. Bahaüddin VAROL*

ABSTRACT

**A GENERAL VIEW ON THE EDUCATIONAL AND TEACHING
ACTIVITIES OF THE RIGHTEOUS CALIPHS' PERIOD (II)**

(Educational-Teaching Institutions and Their Methods)

The period of righteous caliphs is very important in the history of İslam because of the reason that comes after the death of the prophet. This period has been a resource and enlightened the following periods in terms of educational and teaching activities. In this research, educational and teaching activities have been evaluated from the aspect of institutions and methods, and the issue has been explained with different examples.

Hulefâ-i Râşidîn dönemi, Hz.Peygamber önderliğinde oluşturulan İslam toplumunun, onun irtihalinden sonra izlediği seyir ve değişimin başladığı dönem olarak büyük öneme sahiptir. Bu nedenle ilk dönemlere ait yapılan araştırmalarda hep bu dönemden örneklendirme yolu tercih edilmiştir. Bu açıdan İslam'ın topluma sunulması ve yeni prensiplerin müslüman halk arasında yerleştirilmesi için Hz.Peygamber döneminde uygulamaya konulan eğitim ve öğretim faaliyetlerinin bu dönemdeki seyri de oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu itibarla Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki eğitim ve öğretim faaliyetleriyle ilgili olarak yaptığımız araştırmanın ilk bölümü olan "Eğitim-Öğretimi Yapılan İlim Dalları ve İlim Merkezleri" konusu dergimizin geçen

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Araştırma.Görevlisi.

sayısında yayınlanmıştı. Konunun bütünlük arzemesi açısından bu araştırmamızda da aynı döneme ait eğitim-öğretim kurumları ile gerek bu kurumlarda gerekse bu kurumlar dışında uygulanan eğitim-öğretim metodları üzerinde durmayı amaçladık. Bu konuda yapacağımız tespitler kanaatimizce, eğitim ve öğretim tarihine ışık tutacağı gibi o dönem ve sonrasında ortaya çıkan fikrî ve siyâsî tefrikaların nedenleri açısından da önemli fikirler verecektir.

1- Eğitim ve öğretim kurumları

a - Evler:

Eğitim ve öğretim sürecinde, eğitim kurumlarının büyük bir öneme sahip olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Zira, insana bir takım yeni düşünce ve davranış kazandırma hareketi olan eğitimin, belli kurumlar eliyle ve bir plan-program dahilinde verilmesi eğitimin başarısı ile doğru orantılıdır. Eğitim olgusunun çok az bulunduğu Arap câhiliye toplumunda eğitim kurumlarının ortaya çıkması, en basit şekliyle Hz.Peygamber'in İslâm'ı tebliği ile başlamıştır.

Mekke toplumunda, büyük bir değişim teklifiyle ortaya konan İslâmî tebliğin, ilk yıllarda küçük çaplı olarak sürdürülmesi gerekiyordu. Hz.Peygamber, bu çerçevede sürdürülen çalışmanın organize edilebilmesi, yeni dine giren insanların eğitim ve idaresinin yapılabilmesi için bir irtibat merkezine, bir eğitim ocağına ihtiyaç olduğunu biliyordu. Bu amaçla müslümanların ibâdetlerini yapacakları, yeni nazil olan Kur'ân âyetlerini ve yeni emirleri öğrenip, bizzat kendi uygulamalarını talim edecekleri bir yer olarak, ilk müslümanlardan olan Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın evini merkez olarak seçmişti.¹ İşte İslâm eğitim silsilesi içerisinde ortaya çıkan ilk kurum "ev" olmuştur. Hz.Peygamber, "Dâru'l-Erkam" ismiyle o dönemlerden başlayıp daha sonraları çok önemli bir vazifeyi yerine getiren bu evde yeni inzal olan vahiyleri müslümanlara öğretiyor, yapılacak işler orada görüşülüyor ve neticeye bağlanıyordu. Mekke döneminin sıkıntılı ve çetin günleri göz önüne alınacak olursa buranın, bir eğitim ve siyâsî-idârî karar merkezi olarak sahip olduğu fonksiyonun önemi daha iyi anlaşılabilir olacaktır. İleride eğitim ve öğretime açılacak olan mescid ve medreselerin temeli burada atılmış ve ikisinin ifâ ettiği görevi o dönemde Dâru'l-Erkam tek başına ifâ etmiştir.²

İslâm eğitim tarihi içerisinde gerek Hz.Peygamber döneminde gerekse Hulefâ-i Râşidîn döneminde, bir kurum olarak gördüğümüz "evler" in çıkış noktası işte burasıdır. Evlerde sürdürülen eğitim ve öğretim faaliyeti, Medîne

¹ İbn Hacer, Muhammed b. Ali el-Askalânî, el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe, Beyrut, 1328, I / 28; İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut, 1957, III / 242; Ayrıca bkz: Ahmet Önkâl, Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu, Konya 1983, s.79.

² Ahmet Önkâl, Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu, s. 80-81.

döneminde ve Hz.Peygamber'in vefatından sonraki dönemde de devam etmiştir. Hz.Peygamber, Dâru'l-Erkam'a ilave olarak Mekke'deki kendi evinde oturur ve etrafına toplanan müslümanlara irşâd ve tebliğ vazifesini yerine getirirdi.³ Habbâb b. Eret'in bir evde Saîd b. Zeyd b. Amr ve Fâtıma bintü'l-Hattâb'a Kur'ân-ı Kerim öğrettiği, Hz.Ömer'in meşhur müslüman olma olayı ile ilgili olduğu için malumdur.⁴ Yine Hz.Peygamber Mekke'den Medîne'ye hicret ederken uğramış olduğu Kubâ'da Külsûm b. Hidm'in evinde kalmıştır. Halkla olan irtibatını ve onların eğitimini ise "Beytü'l-'Uzzâb" yani "bekarlar evi" diye isimlendirilen Sa'd b. Heyseme'nin evinde sürdürmüştür. Gerek isminden gerekse Hz.Peygamber'in ziyaretçileri kabul için oraya uğramasından bu evin böylesi faaliyetlere mahal olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Mekke döneminde iken müslümanlar ibâdetlerini rahatça yapabilmek için bazı evlerde hususi mescidler oluşturmuşlardı. Mekkelilerin baskıları neticesinde Kabe'de namaz kılamayan müslümanlar, bu şekilde bazı evleri mescid haline getirerek bu baskılardan kurtulmaya çalışmışlardı.⁵ Evlerin bir eğitim merkezi olarak kullanıldığını Medîne'de de görmekteyiz. Muallim sahâbilerden biri olan Mus'ab b. Umeyr, öğretmenlik görevi için gönderildiği Medîne'ye vardığı zaman, Es'ad b. Zürâre'nin evine indiğini önceki makalemizde ifâde etmiştik.⁶ İşte Mus'ab b. Umeyr öğretim vazifesini bu evde yürüttüğü gibi, Ensârdan muhtelif şahısların evlerini de dolaşıyordu. Buralarda müslüman olanlara Kur'ân okutuyor ve İslâm'ın esaslarını öğretiyor, müslüman olmayanları ise İslâm'a davet ediyordu.⁷ Yine, taşradan gelen heyetlerin ağırlanmış olduğu Remle bintü'l-Hâris'in evini de burada zikredebiliriz. Hz.Peygamber bu evde, dışarıdan gelen o insanlara İslâm'ın ilk prensiplerini öğretmiş ve onlara tebliğde bulunmuştur.⁸

İslâm'ın ilk dönemlerinde büyük öneme hâiz olan evler, daha sonraki dönemlerde fonksiyonunu büyük ölçüde kaybetmiştir. Çünkü evler, bir takım zarûretler neticesinde bu şekilde eğitim yeri olarak kullanılmıştır. Mekke döneminin çetin ve zorlu şartları göz önüne alındığında eğitimin evlerde yapılma zarûreti daha iyi anlaşılmış olacaktır. Hicretten itibaren ortaya çıkan "Mescid", müslümanlar tarafından yegâne bir eğitim yeri olarak kabul edildiğinden bu konuda görev yapan evlere rağbet azalmıştır. Burada şunu ifâde etmek yerinde olacaktır. İslâm'ın ilk ortaya çıktığı dönemden başlayarak Medîne'de devlet hüviyeti kazanmasına kadar geçen süre içerisinde evlerin icra

³ Ahmet Çelebi, İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi, Çev: Ali Yardım, İstanbul, 1983, s.59.

⁴ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, es-Siratü'n-Nebeviyye, Mısır, 1936, I / 368.

⁵ M.Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, Çev:İ.Süreyya Sırma, İst. 1992, s.51-53.

⁶ İbn Hişâm, es-Sira, II / 81.

⁷ İbn Sa'd, III / 118.

⁸ İbrahim Canan,Kütüb-ü Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi, Ankara,1988, I / 438-439.

ettiği görev ve Medîne site devletinin kurulmasındaki payı büyük olmuştur. Nitekim bir eğitim kurumu olarak evler, icra ettiği fonksiyonunu tamamen kaybetmemiş, bu görevi kendisinden çok daha iyi yerine getirecek olan meşicilere bırakmıştır.

Konu ile ilgili bazı rivâyetlerde Hz.Peygamber döneminden başlayıp Hulefâ-i Râşidîn döneminde de görevine devam eden Medîne'deki "Dâru'l-Kurrâ"dan bahsedilmektedir.⁹ Dâru'l-Kurrâ hakkında direkt bilgi veren rivâyetlerin olmayışı, bu kurum hakkındaki sorularımıza net ve kesin cevaplar bulmamızı engellemektedir. Bazı rivâyetlerde dolaylı olarak Dâru'l-Kurrâ'dan bahsedilirken, diğer bazı rivâyetlerin de satıraralarından birtakım bilgiler elde etmekteyiz. Dâru'l-Kurrâ ifadesinin geçtiği rivâyetlerin birinde, Abdullah b. Ümmü Mektûm hakkında bilgi verilirken: "Bedir harbinden az sonra Medîne'ye geldi, Dâru'l-Kurrâ'ya indi..." denilmektedir.¹⁰ Diğer bir rivâyette ise, "Mahreme b. Nevfel'in evi Dâru'l-Kurrâ idi" şeklinde bilgi verilmektedir.¹¹ Bu konuda daha açık bilgi veren bir diğer rivâyet ise şöyledir: "Sâbit b. Eslime el-Bünânî anlatıyor. Biz Enes b. Mâlik'in yanında idik. Ders halkasında bulunanların önünde bir vesika yazarak (onlara hitaben): "Ey Kurrâ topluluğu...! Şahit olun" dedi. Ben bu hitabı yadırgayarak: "Ey Ebû Hamza! Keşke bize isimlerimizle hitap etseydiniz" dedim. Enes b. Mâlik: "Size kurrâ diye hitap etmemde bir sakınca yok. Ben size Hz.Peygamber'in sağlığında kurrâ diye isimlendirdiğimiz kardeşlerimizden bahsedeyim de dinleyin: Onlar yetmiş kadardı. Gece olduğu vakit Medîne'deki muallimlerine gidiyorlar, sabah oluncaya kadar bütün gece ders yaparlardı. Sabah olunca da kendisinde güç ve kuvvet olanlar su ve odun getirir, parası olanlar da birleşip bir koyun satın alırlar ve yemek üzere hazırlarlardı. Bu da Hz.Peygamber'in hücrelerine yakın bir yerde cereyan ederdi" diye cevap vermiştir.¹² Bütün bu rivâyetlerden anlaşıldığına göre Dâru'l-Kurrâ, Kur'ân eğitim ve öğretimine tahsis edilmiş bir ev idi. Bir gece eğitimini andıran bu müessesede, müstakil bir muallim nezaretinde eğitim yapıldığı ve sabahlara kadar eğitimin devam ettiği anlaşılmaktadır. İlim sahiplerinin evlerinin birer eğitim ve öğretim merkezi olduğuna işaret eden diğer bir rivâyet ise Ubade b.Samit'ten gelmektedir.Rivâyetin konumuzla ilgili bölümü şöyledir: "Hz.Peygamber müslümanların durumu ile meşgul olurdu. Öyle ki, Medîne'ye bir muhacir geldiği zaman onu bizden birine teslim eder, o da kendisine Kur'ân öğretirdi. Bir gün Rasûlullah bana birisini teslim etti. Ben onu evimde misafir ederek onu evimde barındırdım. Akşam yemeklerini

⁹ el-Kettânî, Abdülhayy, et-Terâtibü'l-İdâriyye, Beyrut Tarihsiz,I/56.

¹⁰ İbn Sa'd, IV / 205.

¹¹ İbn Abdi'l-Berr, el-İstiâb Fi Ma'rifeti'l-Ashâb, Mısır, Tarihsiz, II / 259,260.

¹² İbn Hanbel, el-Müsned, Beyrut, Tarihsiz, III / 137.

beraber yedikten sonra ona Kur'ân okuturdum. O kişi, Kur'an öğrenme işi bitince ailesinin yanına dönmüştü.¹³

Rivâyetlerde ifâde edildiği gibi, Hz.Peygamber döneminden itibaren, bir eğitim ve öğretim merkezi olarak kullanılan evler, diğer eğitim kurumlarının - mescid, suffa gibi- ortaya çıkmasına rağmen fonksiyonunu tamamen kaybetmemiştir. Hulefâ-i Râşidîn döneminde de devam eden bu hareket bir çok insanın müslüman olmasına, müslümanların ise dinlerini öğrenmesine vesile olmuştur. Bir çok sahâbî öğrenme ve öğretme mesuliyeti çerçevesinde bilmediklerini öğrenmek, bildiklerini de başkalarına öğretmek gayreti ve arzusu içerisinde olmuşlardır. Bu konuda onların en çok kullandıkları yer ise muhakkak ki evler olmuştur. Daha sonraki dönemlerde ise aynı fonksiyona sahip değişik eğitim kurumlarının ortaya çıkmasıyla evler, yabancılara karşı mahremlik özelliği nedeniyle de büyük ölçüde özelliğini kaybetmiş ancak yine de fonksiyonunu devam ettirmiştir.¹⁴

b – Mescid :

Mescid, Hz.Peygamber'in İslâm'ı tebliğ görevi çerçevesinde uygulamış olduğu İslâmî eğitimin en önemli kurumlarından biridir. Mekke döneminde eğitim ve öğretim baskı ve zulüm altında bir çok imkansızlıklar içerisinde evlerde sürdürülüyordu. Asıl itibariyle evler toplu halde ibâdet ve toplu halde eğitime müsait yerler değildi. Kendilerine izin verilenler dışındakilerin girmesine kapalı olması ve kendilerine has bir mahremiyete sahip olmaları nedeniyle evler sadece zarûret halinde, ibâdet ve eğitim yeri olarak kullanılabilmesi uygun görülen yerler olarak kabul edilmiştir.¹⁵

Hz.Peygamber, İslâm'ın her şeyden önce bir dînî-siyâsî merkeze ihtiyacı olduğunu biliyordu. Ancak, Mekke dönemindeki baskı Hz.Peygamber'in bu ihtiyacı karşılamasına fırsat vermemiştir. İslâm tebliği hicretle özgürlüğüne kavuşur kavuşmaz, Hz.Peygamber daha henüz Kubâ'da iken, bizzat kendi önderliğinde ve kendisi de çalışarak bir mescid inşa ettirmiştir.¹⁶ İşte, İslâm Tarihi içerisinde çok önemli fonksiyonlara sahip olan mescidin ilk kez müstakil bir bina olarak yapılması burada olmuştur.

Hz.Peygamber'in Kuba'da kaldığı kısa süre içerisinde hemen bir mescid inşa ettirmesi, yine onun Medîne'ye vardığında ilk iş olarak bir mescid inşa

¹³ İbn Sa'd, III / 621.

¹⁴ Ahmet Çelebi, s.58,59.

¹⁵ Ahmet Çelebi, s.59.

¹⁶ İbn Hişâm, II/138; İbn Kesîr, es-Sîratü'n-Nebeviyye, Mısır, 1964, II/250; el-Belâzürî, Ahmed b. Yahya, Fütûhu'l-Büldân, Beyrut, 1957, s.8,9.

ettirmesi,¹⁷ onun mescide ne kadar büyük önem verdiğini ve bu noktadaki hassasiyetini ortaya koyması açısından önemlidir. "Mescidü'n-Nebî" adıyla maruf olan bu mescid, İslâm eğitim tarihinde çok önemli bir kurum olarak fonksiyonunu bu güne kadar devam ettirmiştir. Mescid-i Nebî yapı itibariyle, ibâdetlerin yapıldığı bölüm, suffa bölümü ve Hz.Peygamber'in hanımlarının kalacağı küçük odacıklardan oluşan üç bölümden meydana gelmekteydi.¹⁸ Hz.Peygamber'in sağlığında, Mescid-i Nebî'den ayrı olarak Medine'de dokuz mescidin daha bulunduğu rivâyet edilmektedir.¹⁹ Bunlardan ayrı olarak - Medine'ye uzak bir mesafede bulunmakla birlikte- cuma namazlarının da kılındığı bir mescid olan "Cuvâsâ" mescidinden bahsedilmesi, mescid sayısının o günkü ihtiyaca cevap verecek sayıda olduğunu ortaya koymaktadır.²⁰

Hz.Peygamber tarafından yapılmaları teşvik edilen ve kısa sürede sayıları çoğalan mescidler, müslümanlar için sadece bir ibâdet mahalli değildi. O dönemden başlayarak çok daha sonraki dönemlere kadar mescidin ibâdet mahalli olmanın yanında, diğer bir çok görevleri îfa ettiğini görmekteyiz. Bu konudaki rivâyetlere dayanarak, mescidin o dönemde yerine getirdiği görevleri özetleyecek olursak, 1- Müslümanların toplantı yeri, 2- Kültür merkezi, 3- Devlet idare merkezi, 4-Mahkeme salonu, 5-Ordu karargahı, 6-Hastahane, 7- Hapishane, 8- Misafirhane, 9- Merasim ve spor salonu ve en önemli olarak da eğitim ve öğretim müessesesi görevidir.²¹

Hz.Peygamber zamanında ve ondan sonraki dönemlerde mescidin bir eğitim ve öğretim müessesesi olarak kullanıldığını gösteren bir çok örnek mevcuttur. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz Kubâ mescidi, Hz.Peygamber'in zaman zaman gidip eğitime iştirak ettiği bir yerdir.²² Medîne'de Mescid-i Nebî'nin bir bölümü olan "Suffa" eğitim ve öğretim konusunda daha büyük hizmetler îfâ etmesi yönüyle dikkat çekicidir.²³ Ancak Suffanın bu durumu mescidlerin eğitime ait fonksiyonunu ortadan kaldırmamıştır. Hz.Peygamber mescidde oturur, Ashâb'ı da onun etrafını çepeçevre sararak ondan istifâde etmenin yollarını ararlardı. Bu konudaki bir rivâyet şöyledir: "Bir gün

¹⁷ İbn Sa'd, I/239.

¹⁸ İbn Kesîr, II/292 vd; M.Hamidullah, İslâm Peygamberi, Çev: M.Saîd Mutlu, SalihTuğ, İstanbul, 1969, I / 75.

¹⁹ M.Hamidullah,İslâm Peygamberi, I / 77.

²⁰ M.Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, s. 61-62.

²¹ Geniş bilgi için bkz.: Ahmet Önkâl, Asr-ı Saâdette Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler, Diyanet Dergisi, 1983, XIX-3/49-50; A.Önkâl, Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu, s.245-249; Cahit Baltacı, İslâm Medeniyetinde Cami, M.Ü.İ.F.D., sayı: 3, 1985, s. 225 vd.; Abdurrahman en-Nehelâvî, et-Terbiyetü'l-İslâmiyye ve Esâlibihâ, Şam 1979, s. 119 vd.

²² Ahmet Çelebi, s. 98.

²³ İbn Kesîr, II/313,314.

H.z.Peygamber Mescid-i Nebî'de oturuyor idi. Sahâbiler de etrafında idiler. Üç kişi çıkageldi. İkiisi H.z.Peygamber'e yaklaşarak selam verdi ve durdu. Biri dönüp gitti. Ayakta duran iki kişiden biri, orada gördüğü bir boşluğa, diğeri ise arka tarafa oturdu. H.z.Peygamber söyleyeceklerini bitirdikten sonra, bu üç adamın durumunu oradakilere izah etmişti.²⁴

H.z.Peygamber'in öğretiminden sonra, sahâbenin kendi arasında oturup, ilimleri müzakere ettiklerini, Enes b. Mâlik şöyle ifâde eder: "Sabah namazını kıldıktan sonra sahâbe, kendi aralarında otururlar, Kur'ân-ı Kerim okur ve H.z.Peygamber'in sünnetlerini takrir ederlerdi."²⁵ Câbir b. Semûre'nin şu haberinde ise, H.z.Peygamber'in mescidde oluşturduğu ilim meclislerinde sahâbenin de konuşma hakkı olduğunu anlıyoruz: "Allah Rasûlünün meclisinde yüz defadan fazla bulundum. Ashâb onun huzurunda şîr okurlar, birbirlerine câhiliye işlerini anlatırlardı. O susar, bazen de onlarla birlikte gülümserdi."²⁶

H.z.Peygamber'in bu şekilde mescidlerde uyguladığı eğitimden ayrı, taşradaki eğitim faaliyetlerini de yönetmesi söz konusudur. Zira, etrafa gönderilen muallimler oradaki insanların eğitim ve öğretimleriyle meşgul olmuşlardır. Buldukları yerin mescidinde, halka dînî ilimleri öğretmişler ve uygulamalarına da yardımcı olmuşlardır.²⁷ H.z.Peygamber'den sonra, H.z.Ebûbekir'le başlayan Hulefâ-i Râşidîn döneminde, diğeri bir çok konuda olduğu gibi mescidlerdeki eğitim uygulaması da aynen devam etmiştir. Başta, H.z.Peygamber'in Medîne'deki ilim merkezi haline getirdiği mescid olmak üzere, fethedilen yerler dahil kurulan bütün mescid ve câmiler eğitim ve öğretimle ilgili rollerini canlı bir şekilde devam ettirmişlerdir.²⁸ Mescidler, hicrî 4. asırda medreselerin kurulmaya başlamasından sonra bile aynı hizmeti sürdürmüşler ve bu yönü ile de değerlerini korumuşlardır. Hulefâ-i Râşidîn'in hepsi H.z.Peygamber'in sünnetine uyarak fethettikleri beldelere ilk iş olarak bir câmi inşa etmişlerdir. Nitekim, H.z.Ömer'in fethedilen memleketlerin valilerine, meselâ Basra Valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye: "Cuma namazı için bir mescid, kabileler için de ayrı ayrı mescidler yaptırmasını ve cuma günü herkesin cuma mescidinde toplanmalarını istemesini" bildirdiği, aynı emrin benzerlerini Kûfe Valisi Sa'd b. Ebî Vakkâs'a ve Mısır Valisi Amr b. el-As'a da gönderdiği rivâyet edilmiştir.²⁹ Hicretin 13. senesinde Şam'ın kalesi olan Dimeşk, Amr b. el-As,

²⁴ Buhârî, Salât, 84.

²⁵ Kettânî, II / 221.

²⁶ Tirmizî, Edeb, 70; İbn Hanbel, V / 91.

²⁷ Raşit Öymen -Mehmet Dağ, İslâm Eğitim Tarihi, Ankara 1974, s.73.

²⁸ H.z.Peygamber Mescid-i Nebî'nin ilim merkezi haline gelmesini tavsiye ve teşvik ederek şöyle buyurmuştur: "Bir kimse benim şu mescidime hayrı öğrenmek veya öğretmek için gelirse, o Allah yolunda cihad eden kimse derecesindedir." İbn Mâce, Mukaddime, 82.

²⁹ Ahmet Çelebi, s. 98.

Şurahbil b. Hasene, Kays b. Hubeyre, Ubeyde b. el-Cerrâh ve Hâlid b. Velîd gibi meşhur komutanlar tarafından fethedilince ilk iş bir mescid yeri tesbit etmek olmuştur. Ancak mescidin binası daha sonra yapılmış ve halen "Umeyye Câmii" olarak maruf ve mevcuttur.³⁰ Aynı şekilde yeni kurulan ve birer ilim merkezleri haline gelen Basra ve Kûfe'de yapılan câmiler de aynı amaca yönelik olarak faaliyetlerini uzun yıllar devam ettirmişlerdir. Mısır'ın fethinden sonra Amr b. el-As tarafından inşa edilen "el-Câmiu'l-Atîk"de uzun yıllar eğitim ve öğretimin merkezi olmuştur.³¹ Yeni inşa edilen mescidlerin yanısıra, mevcut mescidlerin genişletilmesi ve fethedilen topraklarda kullanılmaz hale gelen kiliselerin de mescidlere çevrilmesi şeklinde mescid yapımı devam etmiş ve tüm İslâm topraklarına şâmil olmak üzere mescidsiz bir mahal bırakılmamıştır.³²

Hulefâ-i Râşidîn döneminde fetihlerin artmasına paralel olarak, her belde yapılan câmiler taşradaki İslâm eğitiminin en önemli kurumu durumundadır. Zira, yeni fethedilen bu bölgelere gönderilen muallim sahâbîler, Mekke ve Medîne'de olduğu gibi, mescidleri birer eğitim ocağı haline getirmişler ve halkın öğretimiyle burada meşgul olmuşlardır. Bu konudaki bir çok örnekleri bir önceki makalemizde zikrettiğimiz için burada tekrar etmeyeceğiz. Ancak şu kadar var ki, hicrî III. asırda Bağdat'ta otuzbin, daha sonraları ise, Mısır'da onikibin veya sekizbin kadar mescid bulunduğu³³ şeklindeki rivâyetler göz önüne alınacak olursa ve her mescidin bir mektep özelliğine sahip olduğu düşünülürse, eğitim ve öğretimin ne derece yaygın bir hal aldığı çok açık bir şekilde görülecektir.

c – Suffa :

H.z.Peygamber'in hicretten hemen sonra Medîne'de inşa ettiği Mescid-i Nebî, namazların kılınması için bir salon, mektep vazifesi gören kapalı bir mahal ve H.z.Peygamber'in hanımlarının kalacağı bir kaç küçük odadan meydana gelen üç bölümden oluşmaktaydı.³⁴ İşte, Mescid-i Nebî'nin kuzeyinde yer alan ve mektep vazifesi görmek üzere yapılan bu yere "Suffa"³⁵ burada kalan sahâbîlere de "Ehlü's-Suffa" veya "Ashâbu's-Suffa" denilmiştir.³⁶

Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki eğitim ve öğretim kurumlarını incelediğimiz bu bölümde, üçüncü olarak ele aldığımız Suffa da büyük öneme

³⁰ Hasen İbrahim Hasen, Tarihü'l-İslâm, Kahire, 1964, I / 525.

³¹ H.İbrahim Hasen, I / 524.

³² Geniş bilgi için bkz.: Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, "Mescid", T.D.V.İ.A., İst. 1993, VII / 49-50.

³³ Ahmet Çelebi, s. 98 ; R.Öymen, İslâm Eğitim Tarihi, s. 73-74.

³⁴ M.Hamidullah, İslâm Peygamberi, II / 75.

³⁵ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, Beyrut, Tarihsiz, III / 402; Buraya kapalı bir mahal olduğu için gölgelik anlamına gelen "zulle" de denmiştir. İbn Sa'd, I / 305.

³⁶ Kettânî, I / 40-45; Bunlara "Edyâfu'l-İslâm" da denilmiştir. İbn Hanbel, II/515.

sahiptir. Zira, önceki kurumların aksine, sadece ve sadece eğitim ve öğretim amacıyla açılan bu kurum, sahip olduğu özellik itibariyle İslâm'ın ilk üniversitesi durumundadır.³⁷ Ayrıca yatılı ve gündüzlü olmasının yanısıra, parasız olması ve burada kalanların umumiyetle fakir ve yoksul kimseler olmaları da dikkati çekmektedir.³⁸

Suffa öğrencileri kendilerini ilme adanmış kişilerdi. İslâm'ı iyi anlayıp diğer insanlara anlatmaya hazırlanan bu kimseler Hz.Peygamber'in hususi iltifatına mazhar olmuşlardı. Suffa'da kalan sahâbîlerin bütün yeme, içme ve diğer ihtiyaçları Hz.Peygamber tarafından karşılanırdı.³⁹ Kendisine gelen sadaka ve hediyeleri buradaki insanlara sarfeder, kendisi bir şey almaz, ancak hediye ise bir miktar alır ve yerdi.⁴⁰ Bazen Hz.Peygamber akşam olduğu zaman onları çağırır, sahâbeden durumu müsait olanlara muhtelif gruplar halinde taksim eder, bir kısmını da kendi yanında alıkor⁴¹ ve ev sahibi sahâbîlere şöyle derdi: "İki kişilik yemeği olan, Suffa'da bulunanlardan bir üçüncüyü, dört kişilik yiyeceği bulunan bir beşincisini, beş kişilik yiyeceği olan ise bir altıncısını götürsün"⁴²

Hz.Peygamber, müslümanların ilk eğitim ve öğretim müessesesi olan Suffa'da bizzat görev yapıyordu. Buradaki sahâbîler, Kur'ân okur ve onu aralarında müzakere ederlerdi. Zaman zaman bütün bir geceyi ilim tahsili ile geçirdikleri de olurdu. Buhârî'de kaydedilen bir rivâyete göre Hz.Peygamber, ashâbının Kur'ân'ı, Abdullah b. Mes'ûd, Sâlim, Muâz b. Cebel ve Übey b. Kâ'b'dan öğrenmelerini istemiş ve bu sahâbîleri de hoca olarak görevlendirmişti.⁴³ Ubade b. Sâmit de Suffa'ya Kur'ân ve yazı öğreten bir muallim idi. O bu derslerle ilgili bir hatırasını şöyle nakleder. "Ben Ehl-i Suffa'dan bazılarını Kur'ân ve okuma-yazma öğretirdim. Onlardan birisi bana bir yay hediye etmişti. Kendi kendime, kıymetli bir mal değildir, ben bununla Allah yolunda ok atarım dedim. Fakat yine de Rasûlullah'a gidip durumu arz etmek istedim. Ona: "Ya Rasûlallah, yazı ve Kur'ân öğrettiğim kimselerden birisi bana bir yay hediye etti. Bu kıymetli bir mal değildir. Ben onunla Allah

³⁷ M.Hamidullah, İslâm Peygamberi, II / 75.

³⁸ Kettânî, I/40-48. Rivâyetlere göre içlerinde bir gömlek veya düzgün bir elbiseye sahip olan pek yoktu. Bir kısmı bacaklarını yarisına kadar, bir kısmı da topuklarına kadar örten peştemala benzer bir örtü bağlarlardı. Buhârî, Salât, 58.

³⁹ İbn Kesîr, Ebu'l-Fida' İsmail, el-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut, Tarihsiz., VI / 120-121.

⁴⁰ İbn Sa'd, I / 388.

⁴¹ İbn Sa'd, I / 255.

⁴² Buhârî, Mevâkîtü's-Salât, 42; "O gün, Hz.Ebübekir üç, Hz.Peygamber kendisi ise on kişi misafir etmişti". Diğer örnekler için bkz: İbn Abdî'l-Berr,el-İstiab, IV/588; İbn Hanbel, I/429,430; İbn Hacer, Tezîbü't-Tehzîb, Beyrut, 1325, III/475.

⁴³ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 8.

yolunda ok atarım...(Buna ne dersiniz?)" diye sordum. Rasûlüllah: "Eğer boynuna ateşten bir halka takmayı arzu edersen kabul et" buyurdular."⁴⁴ Aynı şekilde Übey b. Kâ'b ve Abdullah b. Haris'in kendilerine sunulan hediyeleri reddedip almamaları, Hz.Peygamber'in bu konudaki tenbihlerinin bir sonucuydu.⁴⁵

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz sahâbîlerin yanında, Suffa'da öğretmenlik yapan bazı âlim sahâbîleri de şöylece sıralayabiliriz. Abdullah b. Saîd b. As, Muallim Mirdas, Cübeyr b. Hayyeti's-Sakafî, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebu'd-Derdâ, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Halid b. Saîd b. As, Amr b. Saîd b. As, Sa'd b. Ubâde, Hz. Osman, Ebân b. Saîd b. As, Amr b. Hazm, A'la b. Hadramî, Üseyd b. Hudayr, Râfi' b. Mâlik, Mus'ab b. Umeyr ve Münzir b. Amr.⁴⁶

Suffa Mektebinde muallim sahâbîler nezaretinde genel olarak İslâmî ilimler öğretiliyordu. Bunun dışında müslümanlara okuma ve yazma, hesap, miras taksimi, beden sağlığı, astronomi, ilm-i neseb ve lügat öğrenmelerini de tavsiye eden Hz.Peygamber, spor olarak da, ata binmelerini, yüzmelerini ve nişan ta'limini yapmalarını istemiştir.⁴⁷

Suffa'da yetişen âlim sahâbîler, İslâm toplumunda çok önemli bir yere sahip olmuşlar, İslâm'ın eğitim ve öğretimi konusunda çok önemli vazifeler ifâ etmişlerdir. Hz.Peygamber burada eğitim gören sahâbenin zaman zaman sorularla seviyesini tesbit eder ve taşra kabilelerinden gelen istekler doğrultusunda İslâmî eğitimi yapmak üzere bunlar arasından liyakatli olanları gönderirdi. Bunun yanında, Medînedeki insanların ve misafirlerin eğitiminde de bizzat Suffa'da yetişen âlimler görev alıyorlardı.⁴⁸ Burada yetişen bütün sahâbenin hayatlarına bakıldığı zaman görüleceği gibi, bu insanlar gerek Hz.Peygamber'in sağlığında gerekse onun irtihalinden sonra, çeşitli bölgelere gitmişler oralara yerleşmişler ve hayatlarının sonlarına kadar İslâmın öğretilmesine çalışmışlardır. Hulefâ-i Râşidîn döneminde İslâm topraklarının çok genişlemiş olması ve buna paralel olarak, çoğalan İslâm toplumuyla birlikte yeni müslüman olan insanları eğitim ve öğretimi konusu karşısında, Suffa'da yetişen âlim sahâbîlerin görmüş oldukları hizmet ve sahip oldukları fonksiyon göz önüne alınacak olursa , Suffa'nın önemi Hz.Peygamber'in buranın

⁴⁴ Ebû Dâvûd, Buyû', 37; İbn Hanbel, V / 315.

⁴⁵ İbn Mâce, Ticâret, 8; İbn Sa'd, VI / 305.

⁴⁶ Geniş bilgi için bkz: Mustafa Baktır, Suffa Ashabı, İstanbul,1984, s:50 vd.; İbrahim Canan,Kütüb-ü Sitte Muhtasarı, I/450.vd; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul,1986, I / 293 vd.

⁴⁷ M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, II / 81.

⁴⁸ Mustafa Baktır, s.43-46.

desteklenmesi konusunda karşılaştığı zorluklar ve çektiği sıkıntıların boşa gitmediğinin çok açık bir ifâdesi olduğu görülecektir.

Suffa Mektebinin Hz.Peygamber'den sonraki dönemine ait seyri hakkında tarih ve hadis kaynaklarında herhangi bir rivâyete rastlıyamadık. Suffa'nın Hulefâ-i Râşidîn döneminde sahip olduğu fonksiyon hakkında bilgi bulamamış olmamız, bu konuyu burada ele almamıza bir engel teşkil etmemiştir. Zira, Hz.Peygamber'in sağlığında iken çok önemle üzerinde durduğu, ashâbının da ona iştirak ederek ilgilendiği ve İslâm toplumunda çok önemli bir yere sahip olan Suffa'nın, Hulefâ-i Râşidîn döneminde de fonksiyonuna devam ettiği tahmin edilebilir. Hulefâ-i Râşidîn döneminde Suffa ile ilgili rivâyetlerin olmamasının bizce bazı sebepleri vardır. İlk olarak, Suffa' da eğitim gören sahâbenin orada bulunmasının en önemli sebeplerinden birisi Hz.Peygamber'le beraber olmaları idi. Zira, Onunla beraber yaşıyorlar, Kur'ân-ı ve hadisi ondan dinliyorlardı. Hz.Peygamber'in vefatıyla bu insanları oraya bağlayan en önemli şey ortadan kalkmıştı. Bununla beraber fethedilen bölgelerdeki yeni müslüman olan insanların eğitimi nedeniyle, sahip oldukları ilmi onlara aktarma zarûreti karşısında, orada yetişen bütün sahâbîler çevre merkezler dağılmışlardı. Bu nedenle, Medîne'de sahâbe sayısı azalmış, dolayısıyla Suffa' da kalan insanların sayısı da azalmış, hatta bitmiş, buna paralel olarak da Suffa da varlığını ve fonksiyonunu büyük ölçüde yitirmiştir. Bundan ayrı olarak, zikredebileceğimiz bir diğer sebep de şudur. Hz Ebûbekir'le başlayan Hulefâ-i Râşidîn döneminde fetihler ve sınırların genişlemesinin tabii bir sonucu olarak sosyal hayat seviyesi yükselmiş, insanlar maddi bakımdan daha iyi konumlara gelmişlerdir. Medîne'de nüfusun azalmasını da buna katarsak, Suffa'da kalacak fakir ve evsiz insan kalmamış, dolayısıyla burası da bir misafirhane gibi bir vazife görerek asıl görevini bitirmiştir.

Ayrıca, fonksiyonunu kaybetmiş olması ve özelliğini yitirmiş olması nedeniyle, Hz.Ömer ve Hz.Osman zamanında, Mescid-i Nebi'de yapılan genişletme çalışmalarında Suffa'nın yıkılıp mescide dahil edilmesi de muhtemeldir.⁴⁹ Ancak, Hz. Ömer'in Ümmü Gülsüm'le evlenme meselesi ortaya çıkınca, Hz. Ali'nin meseleyi, Abbâs, Akîl ve Hz.Hasan'la, burada istişare ettiğini bildiren rivayet dikkate alınınca suffa'nın varlığını daha sonraları da devam ettirdiği anlaşılmaktadır.⁵⁰

⁴⁹ Mescidin Genişletilmesi Konusunda bkz: Said Ramazan el-Butî, Fıkhu's-Sire, Beyrut, 1972, s.202,203.

⁵⁰ Mustafa Baktır, s. 47 (Yazar bu rivayeti Ebû Nuaym, Hilye, II/34'den nakletmektedir.)

d – Küttâb:

Hız.Peygamber döneminden başlayıp daha sonraki dönemlerde de devam eden diğer bir eğitim kurumu da "Küttâb" dır. Küttâb'lar daha çok çocuklar için bir yazı öğretim müessesesi olarak kendisini göstermektedir.⁵¹ Hız.Peygamber zamanında Küttâb'ların varlığını bize haber veren açık bir rivâyet yoktur. Ancak, bazı rivâyetler vardır ki, dolaylı olarak Küttâb'ların varlığına işaret etmektedir.

Muhammed Hamidullah bu konuda: "Hız.Peygamber Suffa'nın yetersiz olduğunu görünce, Medîne'nin çeşitli mahallelerinde ilk veya hazırlık okulları diyebileceğimiz mektepler açtı."⁵² diyerek, Küttâb'ların bizzat Hız.Peygamber tarafından açıldığını ifâde etmektedir. Ahmet Çelebi ise, okuma yazma öğrenimi yapan bu Küttâb'ların çok az yayılmış olmasına rağmen İslâm'ın ortaya çıkmasından önce de var olduğunu ileri sürmektedir.⁵³ Küttâb'ların varlığına delil saydığımız rivâyetlerden birisi, Anbese b. Enbâr'dan gelmektedir. O şöyle demektedir: "Abdullah b. Ömer biz Küttâb'da talebe iken bize uğrar selam verirdi."⁵⁴ Diğer bir rivâyette ise, Hız. Âişe: "Biz Ramazan ayını bize ihya etmeleri için Küttâb'tan çocuklar alırdık" demektedir.⁵⁵ Yine Hız.Peygamber'in zevcelerinden biri olan Ümmü Seleme, bir defasında, Küttâb muallimlerinin birisine haber salarak ondan, mektebinin öğrencilerinden bir kaçını yün atmak ve bükmek için kendisine yardımcı göndermesini istemiştir.⁵⁶

Bu rivâyetler, aslında Küttâb'ların Hız.Peygamber zamanında açıldığına veya eğitim yaptığına açık bir delil değildir. Ancak Küttâb'lar Hulefâ-i Râşidîn dönemi boyunca eğitim ve öğretime devam eden bir kurumdur. Bu fikrimizi destekleyen bir rivâyet şöyledir: "Ebûbekir, Ömer, Osman ve Ali devrinde muallimler yazı silme hususunda nasıl yaparlardı sorusuna Enes şöyle cevap vermişti: "Her terbiyecinin, içinde bez ve kaftan yıkanan bir kabı vardı. Her çocuk sıra ile bir gün temiz su getirir, o kaba dökerdi. Tahtalarını onunla silerlerdi. Sonra yere bir çukur açarlar, o suyu oraya dökerlerdi"⁵⁷

Ahmet Çelebi Küttâb'ların, Okuma yazma öğretimi yapan Küttâb'lar ve Kur'ân ve İslâm dini esasları eğitimi yapan Küttâb'lar olmak üzere iki ayrı

⁵¹ R.Öymen,İslâm Eğitimi Tarihi,s.65.

⁵² M.Hamidullah,İslâm Peygamberi, II / 77; krş.: A.Önkal,Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu,s.251

⁵³ Ahmet Çelebi, s.33.

⁵⁴ İbrahim Canan, I / 440-441.

⁵⁵ İbrahim Canan, I / 441.

⁵⁶ Ahmet Çelebi,s.39.

⁵⁷ Kettânî, II/294,295.

mektep olarak hizmet gördüklerini ifade etmektedir.⁵⁸ İki Küttâb'ın arasını ayırmadan, yazı öğretilen ve Kur'ân tadrîs edilen Küttâb olarak ifade eden Ahmet Emin ve Philip K.Hitti'yi tenkit eden Ahmet Çelebi, bu iki Küttâb'ın ayrı ayrı mektepler olduğunu delilleriyle ortaya koymaya çalışmıştır.⁵⁹

İslâm'ın ilk dönemlerinde okuma ve yazma öğretimi ile müslüman olmayanların uğraştığı ve bu uygulamanın askerî fetihler sona erinceye ve müslümanlar öğretim işlerini kendileri yapınca kadar devam ettiği ifade edilmektedir.⁶⁰ Bu tezin doğru olma ihtimali göz önüne alınacak olursa yukarıda ifâde ettiğimiz Ahmet Çelebi'nin iki Küttâb'ın arasını ayırmasının sebebi daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Zira bu durum hem okuma ve yazma, hem de Kur'ân ve İslâm dini esaslarının öğretildiği Küttâb'ların aynı yerler olduğunu ortaya çıkaracak ve ilk devirlerde Kur'ân ve İslâm'ın, müslüman olmayan mevlâ ve zimmîler tarafından öğretildiği şeklinde bir iddiayı da peşinde getirecektir ki, bu mümkün değildir. Kanaatimizce yazı öğretilen yer anlamına gelen Küttâb yada mektep kelimesinin anlamı daha sonraları bu anlamını kaybederek daha geniş bir uygulama alanı bulmuş, Kur'ân ve İslâm dini esaslarının öğretildiği kuruluşlara da Küttâb yada mektep denmiş olması ihtimali daha tutarlı bir görüş olarak görünmektedir.

Goldziher, Dinler ve Ahlak Ansiklopedisi'nde kaleme aldığı, "Müslümanlarda İlk Öğretim" konulu makalesinde, bu Küttâb'ların çok erken devirlerde, yani İslâm'ın ilk yıllarında ortaya çıktığını savunmuştur.⁶¹ Ancak, Kur'ân eğitiminin belli bir birikimle olabileceğini ve herkesin bu eğitimi vermesinin mümkün olamayacağını ileri süren Ahmet Çelebi ise bu Küttâb'ların İslâm'ın ilk yıllarında değil de daha sonra yani Hulefâ-i Râşidîn döneminde ortaya çıktığını ileri sürmüştür.⁶²

Ortaya çıkışı gerek Hz.Peygamber döneminde gerekse Hulefâ-i Râşidîn döneminde olsun Küttâb'lar, çocuklara Kur'ân eğitimi ve İslâm dini esaslarının öğretilmesi konusunda önemli görevler ifâ etmiştir. Hatta bu mektepler sadece çocuklar için değil büyükler için de hizmet görmüştür. Bu konuda hikaye türü bir rivâyet şöyledir: "Hz.Ömer çölde yaptığı bir gezi sırasında rasgeldiği bir bedevîye: "Kur'ân'ı iyi okuyabiliyor musun ?" diye sorar. Bedevî: "Evet" der. Hz.Ömer: "Öyleyse Ümmü'l-Kur'ân'ı Oku!" der. Bedevî ise: "Ben kızlarına yetişemiyorum, anası ile nasıl baş edeyim" der. Bu cevap üzerine Fatıha

⁵⁸ Ahmet Çelebi, s.38.

⁵⁹ Ahmet Çelebi, s.35-38.

⁶⁰ R.Öymen, s.67.

⁶¹ Ahmet Çelebi, s.39 (Yazar bu bilgiyi Ancylopedia of Religions and Ethics, V/199 'dan naklen vermektedir.)

⁶² Ahmet Çelebi, s.40.

surecini ana zanneden bedevînin hiç bir şey bilmediğini gören Hz.Ömer onu bir Küttâb'a teslim eder.⁶³

Sonuç olarak ifâde etmek gerekirse, Kur'ân ve temel İslâmî bilgilerin öğretildiği Küttâb'lar, okuma ve yazma eğitimi yapan Küttâb'lardan daha sonra ortaya çıkmıştır. İlk dönemlerde çocuklara dînî bilgiler, çeşitli yerlerde oluşturulan meclisler ve özellikle de ana baba tarafından verilir. O dönemde çocukların, sükûnet ve temizliğini bozar endişesi ile câmilerde eğitimi uygun görülmemiştir. Ancak buna rağmen Küttâb, özel yerlerde olduğu kadar câmi veya ona bitişik yerlerde de hizmet vermeye devam etmiştir. İslâm topraklarının gelişmesine paralel olarak, Küttâb'ların sayılarının da arttığı muhakkaktır. Öyle ki, her köyde dahi bir mektep bulunmuş, eğitim ve öğretim burada devam etmiştir.⁶⁴

2- Eğitim ve Öğretim Metodları

Hulefâ-i Râşidîn döneminde uygulanan eğitim ve öğretim metodlarını ele alırken -önceki konularda olduğu gibi- uygulamayı Hz.Peygamber döneminden başlatmak durumundayız. Zira, bir çok konuda olduğu gibi o dönemde uygulanan metodlar genellikle Hz.Peygamber döneminin bir uzantısı görünümündedir. Ortaya çıkış itibariyle, bu dönemde eğitim ve öğretimde uygulanan metodları, ferdî eğitim, ilim meclisleri ve ilim halkaları olarak üç bölümde ele almamız mümkündür.

Ferdî eğitim, özellikle Hz.Peygamber tarafından uygulanmış olan bir metoddur. Zira, bir problemle karşılaşan müslümanlar, meseleyi Hz.Peygamber'e arzemiş ve onun cevabıyla problemini halletmiştir. Hz.Peygamber çarşıda, pazarda, evde, mescidde, her nerede olursa olsun gerek müslümanların gerekse İslâm'ı öğrenmek isteyen müşriklerin ferdî ihtiyaç ve sorularına cevap vermiş ve onlara gerekli eğitimi uygulamıştır. Bu konudaki bir çok örneği hem İslâm Tarihi kaynaklarında, hem de hadis kaynaklarında görmemiz mümkündür.⁶⁵

a- İlim Meclisleri:

Hız.Muhammed'in peygamberliğinden itibaren söz konusu ilim meclislerini görmemiz mümkündür. Dâru'l-Erkam'da devam eden eğitim ve ilk müslümanların Hz.Peygamber'in etrafında toplanıp yeni nazil olan Kur'ân

⁶³ R.Öymen, İslâmiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri,A.Ü.İ.F.D.,XI 1963,s.67,(Yazar bu bilgiyi el-Ehvânî, et-Terbiye fi'l-İslâm'dan naklen vermektedir.)

⁶⁴ Ziya Kazıcı, Ana Hatları İle İslâm Eğitim Tarihi, İst. 1983, s.22-23.

⁶⁵ Geniş bilgi için bkz.: Abdullah Özbek, Bir Eğitimci Olarak Hz.Muhammed, Konya , 1991, s.123 vd.

âyetlerini öğrenmeleri ile vahiy katiplerinin bu yeni âyetleri yazmaları ilk dönemlerdeki ilim meclislerine verebileceğimiz örneklerdendir.⁶⁶

Medîne döneminde ise, yer ve zamana bağlı olmaksızın, müslümanlar sık sık bir araya gelerek Kur'ân ve Hadis öğrenimini devam ettirmişlerdir. Burada dikkatimizi çeken bir husus, mescidlerin inşasından sonra, bu tür meclislerin daha çok, namazdan önce ve sonra olmak üzere mescidlerde oluşturulmuş olmasıdır. Bir defasında Hz.Peygamber mescide girdi ve burada iki ayrı grubun olduğunu gördü. Grubun biri ibâdetle, diğeri ise ilimle meşgul idi. Hz.Peygamber bunu görünce: "Her ikisi de iyi yapıyorlar, şu kadarı var ki, Allah'a dua eden kimselerin isteklerinin kabul edilmesi tamamen Allah'a aittir. Halbuki diğeri ilim sahibi olurlar ve cehaleti kovarlar. Bana gelince, ben ancak bir muallim olarak gönderildim" diyerek ilimle meşgul olan kimselerin arasına girip oturmuştur.⁶⁷

Diğeri bir rivâyette Muâviye b. Ebî Sufyân bir gün mescide girdiğinde orada bir grubun toplanmış olduğunu görür. Sebebini sorduğunda ise onların farz namazını kıldıklarını, arkasından bir kıssacının hikayeler anlattığını, o bitince Hz.Peygamber'in sünnetini müzakere ettiklerini öğrenir. Bunun üzerine Muâviye: "Hz.Peygamber'le sohbeti olanlardan benim kadar az rivâyeti olan yoktur" diye başlayıp şöyle devam eder : "Bir gün Hz.Peygamber'le beraber idim. Mescide girdi. Orada oturmuş bir grup vardı. Niçin oturuyorsunuz diye sordu. "Farz namazı kıldıktan sonra Allah'ın kitabını ve Rasûlünün sünnetini müzakere için oturduk dediler.⁶⁸

Genel olarak ifâde etmek gerekirse, ilk İslâm toplumunun fertleri olan ashâb, çoğu zaman namazdan sonra Hz.Peygamber'in etrafında halka şeklinde oturarak onun sözlerini ve öğütlerini dikkatle dinlemişler, onun ilminden istifâde etmenin yollarını aramışlardır. Kur'ân-ı Kerim'i ve İslâmî esasları genellikle bu şekilde öğrenmişlerdir. Enes b. Mâlik'in: "Sahâbe sabah namazını kıldıktan sonra halkalar şeklinde oturur, Kur'ân okur, dînî farîzaları ve sünnetleri öğrenirlerdi..." şeklindeki ifadesi bu meclislerin usûl ve fonksiyonunu ifade etmektedir.⁶⁹ Câbir b. Semure'nin daha önce zikretmiş olduğumuz rivâyetinden de, Hz.Peygamber'in meclislerinde Kur'ân ve İslâm dini esasları dışında konulara da yer verildiği ve bu meclislerde sahâbenin de konuşma hakkına sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰

⁶⁶ Hüseyin Algül, İslâm Tarihi, II/180 vd.

⁶⁷ Kettânî, II/219,220; M.Hamidullah, İslâm Peygamberi, II / 78.

⁶⁸ Neysâbü'rî, el-Müstedrek, Beyrut, Tarihsiz, I/94.

⁶⁹ Kettânî, II/217,218.

⁷⁰ İbn Hanbel, V / 91; Tirmizî, Edeb 70.

Hz.Peygamber'in meclislerinde dikkati çeken diğer bir konu da edeb eğitimidir. Ashâb bu meclislerde sadece temel İslâmî bilgileri değil aynı zamanda konuşma adâbını da öğrenmişlerdir. Ayrıca, Hz.Peygamber'in tatbika koyduğu bu tür bir eğitim ve öğretime de ilk defa şahit olmuşlardır. Bu konudaki rivâyetlere göre, Hz.Peygamber liderliğinde oluşan bu tür ilim meclislerinde vakar ve ciddiyet hakimdi. Hz.Peygamber kendisi konuşuyorken sahâbe dinler, diğer birisi konuşuyorken ise sözünü kesmezdi. Konuşurken yavaş yavaş konuşur ve önemli konuları üç kez tekrar ederdi.⁷¹ Karşısındaki insanların durumlarını dikkate alarak, onların anlayabileceği bir şekilde konuşurdu.⁷² Bazen kendisi ortaya bir konu açar, sahâbilerin o konudaki bilgisini ölçerdi. Böylece aynı zamanda konu üzerine dikkatlerini çekerek söylediklerini iyice anlamalarına zemin hazırlamış olurdu.⁷³ Hz.Peygamber'i iyice görmek ve konuşmalarını anlamak için sahâbe, kendisine bir kürsî yapmışlar, o da bu kürsîden onlara hitap etmiştir. Daha sonraki dönemlerde de bu âdet devam etmiş ve konuşmacı devamlı olarak kürsî üzerinden hitap etmiştir.⁷⁴ Bu ilim meclislerinde hazır bulunan sahâbiler, söylenenleri sadece dinlemekle kalmazlar, meclisin hemen akabinde dinledikleri konuları iyice öğreninceye kadar müzakere ederlerdi.⁷⁵

İşte, bizzat Hz.Peygamber tarafından uygulamaya konulan bu metod, o dönem insanının, yani sahâbenin yetişmesinde büyük rol oynamıştır. Bu metod altında yetişen sahâbe de öğretiminde aynı metodu takip etmiştir. Hz.Peygamber'in irtihalinden sonra, Hulefâ-i Râşidîn döneminde de ilim meclisleri özellik ve muhtevâ olarak aynen devam etmiş ve müslümanların eğitiminde büyük rol oynamıştır.

Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki ilim meclislerinde de daha önceki dönemde olduğu gibi tayin edilen kesin bir gün veya belli bir zaman yoktur. Ancak, sahâbiler Hz.Peygamber'in tavsiye ve emrine uyarak özellikle sabah namazından sonra bu meclisleri oluşturmuş ve devam ettirmişlerdir.⁷⁶ Daha önce bir çok örneğini zikrettiğimiz âlim sahâbiler, İslâm topraklarının çeşitli bölgelerinde görev alarak bizzat eğitim ve öğretime iştirak etmişlerdir. Bu merkezlerde yürütülen eğitim, genellikle mescidlerde oluşturulan ilim meclislerinde olmuştur. Cabir b. Abdillâh Medîne mescidinde muntazam dersler vermiştir. Aynı şekilde Übey b. Kâ'b, Ebû Hureyre, Muâz b. Cebel tefsir

⁷¹ Buhârî, İlim 32; Buhârî, Menâkıb 168.

⁷² Abdullah Özbek, Bir Eğitimci Olarak Hz.Muhammed, s.131.

⁷³ Buhârî, İlim 12.

⁷⁴ Kettânî, I/97-99.

⁷⁵ Kettânî, II / 221.

⁷⁶ İbn Hanbel, I / 154; Kettânî, II/222,236.

ve hadis dersleri veren sahâbilerdendir. yukarıdaki satırlarda mescidlerde oluşturulan ilim meclisleri ve ders veren âlim sahâbiler hakkında bir çok örnek zikrettiğimiz için burada aynı örnekleri tekrar etmeyeceğiz. Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, Hulefâ-i Râşidîn döneminde müslümanlar, Hz.Peygamber döneminde uygulanan metodu aynen devam ettirmişler, kendileri nasıl yetişmiş ise o şekilde yetiştirmeye gayret göstermişlerdir. Eğitim olarak dînî ilimlerin öğrenilmesi yanında, metod olarak da bu usulü yerleştirmişler ve o şekilde devam ettirmişlerdir. Hatta günümüzde bile aynı metod câmilerimizde devam etmektedir. Bu da bize gösteriyor ki, Hz.Peygamber'le başlayan müslümanların bilgilendirilmesi, eğitilmesi olayında ilim meclisleri, o günden bu güne kadar varlığını sürdürmüş ve müslümanlara İslâm'ın esaslarının öğretilmesindeki büyük rolünü devam ettirmiştir.

b – İlim Halkaları:

İlim halkalarını aslında, bir tür ilim meclisi olarak kabul edebiliriz. Çünkü, ilim halkaları başlığı altında zikredeceğimiz konu da, eğitim ve öğretimin sürdürüldüğü meclisler olacaktır. Ancak, bizi, ilim meclisleriyle ilim halkalarını ayrı ayrı incelemeye iten bazı önemli farklılıklar vardır. Önceki konuda ifade ettiğimiz gibi, ilim meclislerinin belli yer ve zamanı yoktur. Müslümanlar gecede gündüzde, nerede ve ne zaman olursa olsun biraraya geldiklerinde ilmî konuları konuşmuşlar ve birbirlerinin bilgilerinden istifâde ederek müzakerede bulunmuşlardır. Diğer taraftan ilim meclislerinde belli bir muallim de yoktur. O anda mecliste bulunanların içerisinde en âlim olan kimseler muallim olarak görev yapmışlardır. Belli bir plan ve programa tabi olmayan bu meclisler, çıkış itibariyle Hz.Peygamber zamanında ve onun gözetiminde başlayıp devam etmiştir.

İlim halkaları için ise, daha sistemli, planlı ve programlı, belli bir muallimin idaresinde oluşturulan ilim meclisleridir diyebiliriz. Bu özelliklere sahip olan ilim halkaları daha çok Hulefâ-i Râşidîn döneminde görülmektedir. Bu itibarla Hulefâ-i Râşidîn döneminde, Hz.Peygamber dönemindeki ilim meclislerinin yanısıra, ilim halkaları da müslümanların eğitiminde önemli bir görev ifâ etmiştir.

İlim halkaları, şekil itibariyle sıra sıra oturan meclislerdir. Hz.Peygamber'in meclislerinde de sahâbe, halka şeklinde sırayla otururdu. Ebû Hureyre'den nakledilen bir habere göre, "Hz.Peygamber döneminde insanlar, ilim için toplandıkları zaman, câhiliye döneminde olduğu gibi karışık bir şekilde değil de, düzenli ve arka arkaya otururlardı."⁷⁷ Yine aynı şekilde, bu meclislerde halka halka oturulup Hz.Peygamber'in ilminden istifâde edildiği rivâyet

⁷⁷ Kettânî, II / 217.

edilmektedir.⁷⁸ İlim halkalarında belli bir muallim, belli öğrencilere ders verirdi. Muhtelif câmilerde ve muhtelif merkezlerde ilim halkaları oluşturulmuş, dînî ilimlerin eğitimi bu şekilde önemli bir yayılma göstermiştir.

Süveyd b. Abdülazîz, Ebu'd-Derdâ'nın Dımeşk mescidinde her gün sabah namazından sonra başlayıp öğle namazına kadar devam eden ders halkasındaki öğrencilere Kur'ân öğrettiğine dair verdiği bilgi şöyledir: "Dımeşk câmiinde sabah namazından sonra, kendisinden Kur'ân öğrenmek için talebeler Ebu'd-Derdâ'nın etrafında tolanırdı. O, bunları onar kişilik gruplar halinde ayırır ve başlarına birer başkan tayin ederdi. Bu şekilde ders verdiği öğrencilerin sayısı 1600'lere kadar ulaşmıştı.⁷⁹ Aynı şekilde İbn Abbâs Mekke'de, İbn Mes'ûd Kûfe'de, Ebû Mûsâ el-Eş'arî Basra câmiinde Kur'ân ve tefsir eğitimiyle meşgul olmuşlardır.⁸⁰

Hulefâ-i Râşidîn döneminde ilim halkalarının çok yaygın bir şekilde olduğunu, daha sonraki dönemlerde de ilim halkalarının devam etmesinden çıkarabiliriz. Bağdat'taki Mansur Câmii ilim halkalarıyla bir medrese gibi vazife görmüştür. Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kisâî burada ders veren âlimlerdendir. Aynı şekilde şair Ebu'l-Atahiyye de burada şiirlerini yazdırmıştır.⁸¹ Şam Câmii de aynı şekilde ders halkalarıyla dolu idi. H. 21. yılda inşa edilen Amr Câmii ise genişletilmiş ve ilim halkaları için uygun duruma getirilmiştir. Bu câmiide devamlı olarak kırk ders halkasından bahsedilmiştir.⁸² Amr Câmiiine bağlı olarak sekiz zaviyeden bahsedilmektedir ki, İmam-ı Şafii'nin zaviyesi bunların en önemlisidir. Burada İmâm-ı Şafii bizzat ders verdiği için onun ismiyle anılmıştır. Ayrıca Mecdiyye ve Sahibiyye zaviyeleri de yıllarca çeşitli âlimlerin ders okuttuğu yer olarak önemlerini muhafaza etmişlerdir.⁸³

Görülüyor ki, genellikle mescidlerde oluşturulan bu ilim halkaları İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren, İslâm eğitiminin önemli bir metodu olmuştur. Çıkış itibarıyla Hz.Peygamber dönemine kadar sarkan bu metod, Küttâb'lardaki çocuk eğitiminin aksine, yüksek seviyede ders verilen yerler olarak kendisini göstermiştir. Buralarda dînî ilimlerin yanında edebî bilimler, astronomi ve hatta tıp dahi okutulduğu olmuştur.⁸⁴

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, insanların dünya va ahiret huzurunu yakalamaları ve insana yaraşır bir hayatı yaşamalarını sağlamayı amaçlayan

⁷⁸ Kettânî, II / 217-218.

⁷⁹ Ahmed Emin, Duha'l-İslâm, Kahire, 1964, II / 96.

⁸⁰ Kettânî, II / 280.

⁸¹ R.Öymen, İslâm Eğitim Tarihi, s.75.

⁸² R.Öymen, İslâm Eğitim Tarihi, s.76.

⁸³ Ahmet Çelebi, s.104-105.

⁸⁴ Ahmet Çelebi, s.107.

İslam, Hz.Peygamber'in eğitim ve öğretimiyle topluma yerleştirilmiştir. Bu sürecin devamı olan Hulefâ-i Râşidîn dönemi ise bu eğitim ve öğretim uygulamaların aynen devam ettirildiği bir dönem özelliğine sahiptir. Her ne kadar bu dönemdeki bazı fitne olayları nedeniyle eğitim ve öğretim konusu tarih kaynaklarında yeteri kadar yer almamışsa da bu uygulamaların devam ettiğini bazı rivayetlerin satır aralarından çıkarmaktayız. Biz bu araştırmamızda az da olsa bu rivayetlerden yola çıkarak Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki eğitim-öğretim kurumları ile eğitim-öğretim metodları hakkında bir fikir vermeyi amaçladık. Bu vesile ile bu konulardaki araştırmaların daha çaplı ve derinlemesine yapılmasının gerektiği kanaatimizi de belirtmemiz yerinde olacaktır. Bu noktada yapılacak tespitler Hz.Peygamber'in terbiyesi altında yetişen ashâbın ortaya koyduğu uygulama ve faaliyetlerin belirlenmesine yardımcı olacaktır.

